

ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2023.15.07

Анна Вилегала,

Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences

anna.wylegala@ifispan.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0001-5575-4123>

ВПЛУТАНІ БАЙСТЕНДЕРС: БАГАТОВИМІРНА ТРАВМА ЕТНІЧНИХ ЧИСТОК І МАСОВОГО НАСИЛЬСТВА У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ¹

(Переклад з англ. А. Медведовської)

Ця стаття спрямована на дослідження багатовимірної травми свідків масового етнічного насильства. Авторка аналізує особистий досвід цивільного населення під час Другої світової війни у Східній Галичині. Що робить Галичину винятковим прикладом, так це безперервність масового насильства різних видів і проти різних груп населення: радянські репресії та масові вбивства, Голокост, етнічні чистки поляків, здійснені українськими націоналістами, і конфлікт між радянською владою та Українською Повстанською Армією (УПА). Спираючись на існуючі концепції зі сфери дослідження байстендерс, наприклад, «причетний суб'єкт» Майкла Ротберга та «спільнотний геноцид» Омера Бартова, авторка пропонує розуміти травму галицьких цивільних громадян як складний і багатовимірний досвід, психологічний, а також колективний і спільнотний.

Ключові слова: травма байстендерс, психологічна травма, спільнотна травма, етнічні чистки, Голокост, Східна Галичина.

Вступ

Метою цього тексту є сприяння обговоренню індивідуальної та колективної травми через концептуалізацію багаторівневої травми, отриманої цивільними під час етнічних чисток. На прикладі Східної Галичини – регіону, який зазнав масових етнічних чисток під час Другої світової війни, я спробую відповісти на такі запитання: що травмує тих, хто є свідком масового та тривалого етнічного насильства

¹ Стаття вперше опублікована англійською: Anna Wylegala, «Entangled Bystanders: Multidimensional Trauma of Ethnic Cleansing and Mass Violence in Eastern Galicia», in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 119–148. Перекладено та опубліковано українською з дозволу авторки та видавництва.

(байстендерс), якого типу ця травма, і які її довгострокові наслідки для досліджуваних спільнот.

Рівень етнічного насильства у Східній Галичині під час Другої світової війни не мав собі рівних. Напередодні війни Східна Галичина була багатонаціональним регіоном, що входив до складу II Речі Посполитої, з переважно українським населенням. Єврейська меншина становила приблизно 10%, головним чином у містах, а польська (політично привілейована) частина населення, залежно від території, — близько 25%. У вересні 1939 р. Галичина була анексована Радянським Союзом. Майже дворічна окупація розпочалася вбивствами польських поміщиків та арештами представників польської еліти, але незабаром репресії торкнулися й інших груп населення. За підрахунками, радянська влада депортувала щонайменше 350 тис. громадян окупованої Польщі (найвищі оцінки сягають 1 млн) у глиб СРСР і заарештувала щонайменше 100 тис. у період 1939–1941 рр.² Понад 21 тис. вбили під час Катинського розстрілу та щонайменше 10 тис. — під час т. зв. тюремних розстрілів політичних в'язнів у процесі евакуації радянських в'язниць на початку німецько-радянської війни в червні 1941 р.³

За роки німецької окупації нацисти вбили щонайменше 550 тис. євреїв, або 95% довоєнної єврейської громади в Галичині, і таким чином фактично здійснили геноцид єврейського населення⁴. Галицьких євреїв направляли в табори смерті, розташовані на території сучасної Польщі (переважно в Белжеці), але понад половину з них вбили на місці, на очах у їхніх сусідів⁵. Голокост у Галичині розпочався одразу з приходом вермахту, коли цими землями прокотилася хвиля погромів, здійснених місцевими жителями за згодою німецької влади⁶. Під час операції «Рейнхардт» — головної операції знищення євреїв у Генерал-Губернаторстві, здійсненої в 1942–1943 рр., — німці

² Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski and Andrzej Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich* (Warszawa: Ośrodek Karta, 2002); Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48* (London: St. Martin's Press, 1994).

³ Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl, *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017).

⁴ Alexander Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, eds. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 272–290.

⁵ Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).

⁶ Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Oldenbourg: De Gruyter, 2015).

мали підтримку української допоміжної поліції, але вони також залучали звичайних цивільних, поляків та українців, для низки додаткових завдань.

Майже одночасно з Голокостом у Галичині відбувалися етнічні чистки польського населення. Їх здійснювали українські націоналісти за участю місцевих українців: у 1943–1946 рр. в Східній Галичині загинуло від 30 тис. поляків. Понад 3 тис. українських цивільних були вбиті поляками під час актів відплати⁷. Більшість польського населення, що залишилося, було переселено до Польщі, коли кордон між Польщею та СРСР було перекроєно наприкінці Другої світової війни. Проте кінець війни не поклав край насильству — повернення Червоної армії в Галичину влітку 1944 р. зумовило початок конфлікту між радянською владою та Українською Повстанською Армією (УПА), який триватиме протягом багатьох років. Цей конфлікт призвів до депортації понад 150 тис. українців до СРСР і смерті тисяч українців, звинувачених у підтримці націоналістичного підпілля⁸.

Наведений вище короткий виклад історії Галичини під час Другої світової війни та відразу після неї показує, що впродовж цього часу всі основні етнічні групи, які проживали на цій території, зазнали масового насильства: як з боку окупантів, так і з боку власних сусідів. Крім того, всі вони були свідками насильства над сусідами — в одних випадках з боку окупантів, в інших — з боку інших сусідів. За винятком євреїв, представники всіх етнічних груп також були винуватцями насильства. Позиції людей у соціальній ієрархії окремих груп із часом змінювалися, але насильство тривало. У цій статті увага фокусується на досвіді війни цивільних поляків і українців, але виключається досвід євреїв із кількох причин. По-перше, євреї були об'єктом тотального знищення, яке не можна порівняти навіть із найжорстокішим масовим насильством над їхніми сусідами — поляками та українцями. По-друге, насильство щодо інших етнічних груп у єврейських свідченнях зустрічається лише зрідка. Більшість євреїв, які пережили Голокост, переховувалися протягом критичних воєнних років і тому не були безпосередніми свідками того, що відбувалося з поляками та

⁷ Damian Karol Markowski, *W cieniu Wołynia. «Antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023), 414, 417.

⁸ Детальніше про підпільну діяльність див.: Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii* (Warszawa: ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006); післявоєнної депортації із Західної України див.: Тамара Вронська, *Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953)* (Київ: Темпора, 2013).

українцями. Після війни вони зосередилися передусім на стражданнях своєї етнічної групи, а не на стражданнях інших.

З методологічних причин я хотіла би зробити два суттєвих твердження як методологічного, так і онтологічного характеру. По-перше, незважаючи на зосередженість на куті зору свідка, тут не заперечується той факт, що деякі поляки та українці також взяли на себе роль злочинців — як під час Голокосту, так і під час польсько-українського конфлікту. По-друге, спостерігач того типу етнічного насильства, яке відбувалося в Східній Галичині, не є особою, яка могла стояти осторонь і просто відмежуватися від тих подій. Така можливість виключається через саму природу цього насильства — воно розгорталося дуже близько та часто на очах місцевих громад, нерідко втягуючи їх у спіраль насильства, до якого швидко звикали. Майкл Менг стверджував, що в Центральній Європі неможливо було залишитися поза межами Голокосту; не тільки євреї, а й їхні сусіди постійно перебували в центрі подій — і не лише через співучасть, а також і через фізичну близькість смерті⁹.

Польські дослідники запроваджують спеціальні теоретичні категорії, які дозволяють по-новому поглянути на категорію спостерігачів — Ельжбета Яницька пише про свідків участі (пол. *świadek uczestniczący*), Рома Сендика про аутсайдерів (пол. *postronny*)¹⁰. Також дуже надихає категорія «залучених суб'єктів» Майкла Ротберга, який визначає деякі групи сторонніх спостерігачів як «замішаних суб'єктів, [які] займають позиції, пов'язані з владою та привілеями, але самі не є прямими агентами зла»¹¹. Однак у цій праці я буду наголошувати, що більшість звичайних спостерігачів Голокосту та іншого масового насильства не обіймали владних посад. Вони були скоріше вплутаними свідками, які могли отримати користь від реальності етнічної чистки чи ні, але насправді не мали вибору залишитися осторонь: їх втягнув сам факт народження там, де вони були. Поняття «вплутаного спостерігача»

⁹ Michael Meng, *Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).

¹⁰ Elżbieta Janicka, «Pamięć przyswojona: Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka», *Studia Litteraria Historica* 3/4 (2014–2015): 148–224; Roma Sendyka, «Od świadków do postronnych: Kategoria bystanders i analiza "podmiotów uwikłanych"», in *Świadek: jak się staje, czym jest?*, eds. Agnieszka Dauksza and Karolina Koprowska (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019), 61–82.

¹¹ Michael Rothberg, *Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2019); див. також: Mary Fulbrook, «Bystanders: Catchall concept, alluring alibi or crucial clue», in *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, eds. Christin Morina and Krijn Thijs (New York: Berghahn Books, 2018), 15–35.

(англ. Entangled Bystander) описує реальність не лише Голокосту, а й інших етнічних чисток і спалахів масового насильства проти цивільного населення, показуючи мінливість розподілених ролей — від глядача до злочинця, від злочинця до спостерігача, від спостерігача до прихильника, від прихильника до жертви. У цій статті йдеться про людей, залучених у зміну ролі масового насильства, і про те, як це насильство травмувало їх — як з індивідуальної, так і з колективної точки зору.

Я використовую три основні групи джерел. Першу групу складають спогади та щоденники, створені під час і після війни, як опубліковані, так і архівні матеріали, авторами яких є поляки та українці. До другої групи входять інтерв'ю з усної історії з колекції Яхад-ін Унум (Yahad-In Unum), створеної французьким проектом із документування місць масових страт під час Голокосту в Центральній та Східній Європі¹². Третя група моїх джерел містить понад 150 інтерв'ю, проведених мною та моєю командою в рамках проекту Інституту філософії та соціології Польської академії наук під час польових досліджень у Східній Галичині у 2017–2019 рр. з людьми 1921–1939 років народження.

Кола пекла: близькість насильства

Бути цивільним у Східній Галичині під час Другої світової війни означало насамперед постійно перебувати біля смерті. Це досвід, який можна порівняти з усе глибшим зануренням у спіраль насильства. Залежно від ситуації мешканці Галичини спостерігали, як різних жертв вивозили до таборів смерті, били, принижували, убивали різними способами, ховали у братських могилах; вони відчували сморід розкладених тіл, вони бачили купи трупів, їх змушували ховати їх, вони грабували в руїнах. Ті, хто стояв на краю першого кола, лише спостерігали, як забирають жертв і як вони поспішають у невідомість. В одних випадках вони знали, що їхні сусіди загинуть, в інших лише спостерігали, як вони зникають, і дізнавалися про їхню долю набагато пізніше.

На початку 1940 р., під час першої з трьох депортацій польських громадян до СРСР, з Галичини зникали цілі села. Дмитро Куп'як із села Яблонівка (Jabłonówka)¹³ бачив уночі вози, що їхали до польської колонії, і пішов з іншими селянами вранці подивитися на

¹² *Yahadinunum*, дата звернення червень 6, 2020, <https://www.yahadinunum.org/>.

¹³ У тексті я використовую довоєнні польські назви щодо періоду 1939–1945 рр., а українські — повоєнного періоду.

порожні польські хати¹⁴. У містечку Бібрка (Bóbrka) Йосиф Патецький був свідком того, як його сусідів виганяли з домівок і вантажили на вози цілими сім'ями¹⁵. У Бариші (Barysz) у вересні 1939 р. все село спостерігало, як війська Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) вивели польського поміщика зі схованки в селянській хаті та вивезли його невідомо куди (його ім'я з'явиться згодом у т. зв. Катинському списку приблизно 21 тис. польських офіцерів і цивільних осіб, убитих НКВС у 1940 р.)¹⁶.

Мешканці Галичини також спостерігали за депортацією євреїв у 1941 та 1942 рр. У містах, де були залізничні станції, вони бачили, як їхніх сусідів запахали у вагони для худоби, які везли до таборів смерті. У якийсь момент і постраждалим, і очевидцям стало відомо, куди прямують ці поїзди. У менших населених пунктах поляки та українці бачили, як євреїв гнали вулицями до гетто в сусідніх містах або зосереджували посеред села, чекаючи, поки німці вирішать, де їх убити. У липні 1941 р. в Добропіллі Наталія Кульчицька (1933 р.н.) одного разу вийшла з дому й побачила, як її сусіда-єврея разом з усією сім'єю витягли з дому й змусили приєднатися до колонії інших добропільських євреїв, яких вивезли до сусіднього села Вишнівчик (Wiśniowczyk), де більшість із них буде вбито¹⁷. У Вишнівчику Юстина Дерещька (1926 р.н.) спостерігала за євреями з Добропілля та Вишнівчику, які тіснилися на дворі колишнього маєтку: «То вони так з книжками все молилися, махали, а ми так, як діти, бігали дивитись»¹⁸. Поляки й українці стояли біля воріт своїх будинків і спостерігали. За колоною людей йшли діти, сільські ізгої та собаки.

Людей, яких гнали в невідомість, до того ж били і принижували. Коли поміщика Владислава Свідерського з Бариша завели в машину, офіцери НКВС змусили його працівників плювати на нього і бити¹⁹. Приниження євреїв — окремих осіб чи груп — було звичайним явищем. Жінка-респондент (1927 р.н.) з Гримайлова (Grzymałów) згадує

¹⁴ Дмитро Куп'як, *Спогади нерозстріляного* (Торонто–Нью-Йорк, 1991), 103.

¹⁵ Інтерв'ю з Йосифом Патецьким, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Бібрі, 2019 р. (Якщо не вказано інше, інтерв'ю проводилися в Україні та українською мовою).

¹⁶ Archiwum Wschodnie Ośrodka KARTA (далі — AW OK), II/98 Wanda Działoszńska, 2–3; Інтерв'ю з дочкою Свидригела-Свидерського Терезою Сомкович, 1927 р.н., провела Анна Вилегала в Пулхелі (Велика Британія), 2019 р., польською мовою.

¹⁷ Інтерв'ю з Наталією Кульчицькою, 1933 р.н., провела Анна Вилегала в Добропіллі, 2019 р.

¹⁸ Інтерв'ю з Юстиною Дерещькою, 1926 р.н., провела Вікторія Кудела-Свѣонтек в Осівцях, 2018 р.

¹⁹ Інтерв'ю з Анастасією Іванців, 1923 р.н., провела Марта Гавришко в Бариші, 2019 р.

старого єврея, з якого німці знущалися біля міської помпи; в Осівцях (Osowce) на чолі колони євреїв поставили молодого єврея з букетом будяків у руках і змусили співати²⁰. Жінка, яка на той час жила в Добриневі (Dobryniów), згадує, що німці наказали євреям стати в коло і танцювати: «[...] і ту Лайку [сусідку], і тих дочок і всіх, які були [я бачила]. Ви то запишіть, бо я була там. Я навіть бачила, як вони танцювали, у Добринові в центрі, там, де є тепер кооператив, от там вони танцювали, я б не збрехала»²¹.

Депортація та приниження сповіщали про те, що мало статися. Мешканці Галичини передусім бачили загибель своїх сусідів. Вони були свідками смерті окремих людей: у 1939 р. респондент із села поблизу Рогатина спостерігав, як польського поміщика змусили копати собі могилу, а потім його розстріляв офіцер НКВС²². Єжи Клементовський із села Псари (Приозерне) був сином робітника, спочатку працював у маєтку графа Рея, а потім у цьому ж маєтку, коли ним керували німці. Німецький адміністратор був суворим і організовував публічні тортури своїх польських і українських робітників на панському дворі за дрібні провини. У дитинстві Клементовський спостерігав за замученими людьми крізь щілини в стіні, а потім разом із батьком забирав тіла й очищав двір від крові²³. Жінка 1924 р.н. в Яворові (Jaworów) бачила, як німці витягли єврейського хлопчика її віку з будинку навпроти і вбили його на місці відразу після приходу німецької армії²⁴.

Проте серед масового насильства війни переважали вбивства єврейського населення під час операції «Рейнхардт». Євреїв розстрілювали з кулеметів і ховали в братських могилах на єврейському кладовищі, у сусідньому лісі чи в полі. Свідками розстрілів зазвичай були діти. Євгенія Залуцька з Підгайців (Podhajce), 1929 р.н., слідувала за колоною змучених євреїв, залізла на дерево, що росло поряд з братською могилою, викопаною посеред поля, і спостерігала вбивство кількох сотень людей²⁵. Інший респондент (1926 р.н.) з Радловіце

²⁰ United States Holocaust Memorial Museum (далі – USHMM), RG-50.589*0244 (інтерв'ю Яхад-ін Унум); Інтерв'ю з Теодорою Канак, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Осівцях, 2019 р.

²¹ Інтерв'ю із жінкою 1921 р.н., провела Марта Гавришко у Стратині, 2018 р. Деякі респонденти попросили залишитися анонімними, тому їх ідентифікували лише за статтю та роком народження.

²² Інтерв'ю із чоловіком, 1933 р.н., провела Анна Чеботарьова в Рогатині, 2017 р.

²³ AW OK, II/1323/2K Klementowski Jerzy, *Moje wspomnienia z lat dziecinnych z Sokotowa i Psary (1935–1943)*, 9.

²⁴ USHMM, RG-50.589*0193 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

²⁵ Інтерв'ю з Євгенією Залуцькою, 1929 р.н., провела Марта Гавришко в Підгайцях, 2018 р.

(Ралівка) спостерігав за розстрілом місцевих євреїв здалеку, як він стверджує; однак він зміг визначити, хто стріляв, як люди охороняли жертв і як тіла були покладені у вириті рови²⁶. Навіть молодші діти, які ще не могли вільно бігати самі, не оминули поглядом цю страшну картину. Любові Шельвах було п'ять років, коли мати посадила її на стіну, щоб вона краще бачила вбивство євреїв на цвинтарі в Підгайцях. Коли люди почули, що євреїв вбивають, вони покинули все, що робили, і кинулися на місце події²⁷. Інша п'ятирічна дитина, яка провела війну в Скалаті (Skałat), спостерігала за місцевим «дійством» з вікна; вона бачила, як євреїв вбивали прямо на вулиці. Найбільше їй запам'яталася молода єврейка, яка викинула дитину з вікна, а потім вистрибнула сама²⁸. У Галичині, як і в інших країнах Східної Європи, Голокост був спільнотним геноцидом; неможливо було жити там, де це сталося, і не мати прямого контакту зі смертю²⁹.

Насильство щодо представників інших груп відбувалося тихо, але все одно було помітним. Жителі Галичини, навіть якщо і не були свідками самого акту вбивства, бачили трупи протягом усієї війни. У червні 1941 р. на загальний огляд були виставлені тіла радянських в'язнів, по-звірячому вбитих під час відступу частинами НКВС. У Бібрці було страчено 17 осіб. Коли ми запитуємо про це Йосипа Микитива (1923 р.н.), він розповідає, як він з іншими хлопцями побіг на подвір'я місцевої тюрми, щоб на власні очі побачити трупи; тіла лежали голі, спотворені, жакливі, а Микитів із криками втік³⁰. 11-річну Наталію Зарембу в 1941 р. батьки забрали до тюремного підвалу, залитого кров'ю. Коли я запитала її, чому батьки повели її в це жакливе місце, вона відповіла: «Дітей всіх водили, щоб діти бачили на свої очі, що робили з нашими людьми»³¹. Після акцій часто можна було побачити трупи євреїв. Юзеф Леслав Дрецький із Жовкви (Żółkiew) пригадує, що коли він пішов на роботу в грудні 1941 р., після першої депортації із Жовківського гетто, він побачив тіло пані Таубової, єврейки, в якій він працював до війни, вона лежала біля паркану³².

²⁶ USHMM, RG-50.589*0206 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

²⁷ Інтерв'ю з Любов'ю Шельвах, 1938 р.н., провела Анна Вилегала в Підгайцях, 2018 р.

²⁸ Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., провела Марта Гавришко в Глібові, 2019 р.

²⁹ Omer Bartov, «Communal genocide: Personal accounts of the destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944», in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, eds. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 399–420.

³⁰ Інтерв'ю з Йосифом Микитивим, 1923 р.н., провела Марта Гавришко в Бібрці, 2019 р.

³¹ Інтерв'ю з Наталією Зарембою, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Ланах, 2019 р.

³² AW OK, II/1272/2K Józef Lesław Drecki, 21.

Після нападів українських націоналістів люди прибігали побачити тіла польських жертв. У Глібові (Hlebów) за ніч загинуло кілька десятків людей. Опитуваний 1938 р.н. згадує тіла вбитої неподалік польської сім'ї: «Я все ще пам'ятаю, як ми бігли туди, діти, вранці, бігли, щоб побачити, як вони лежать, батько посередині та його маленький син поруч із ним»³³. У Курянах (Kurzanu) поляків вбивали поодинокі, по родині. Марія Ковальська (1930 р.н.) пригадує, як одного ранку йшла до школи і ледь не спіткнулася об тіло свого мертвого сусіда, який лежав на дорозі зовсім голий³⁴. Наступного ранку її сусідка й ровесниця Анна Хом'як разом із натовпом глядачів дивилася на обгорілі тіла сусідів, звалені на порозі власної хати. Вона згадує, що вбита молода дівчина була голою до пояса³⁵. Після 1945 р. на вулицях були тіла інших жертв українських партизанів — наприклад, російських вчительок чи голів колгоспів, а також тіла партизанів, яких схопила радянська влада й виставила на загальний огляд. У Глібові одного ранку, йдучи до школи, діти знайшли прямо на вулиці тіла замордованих вчительок³⁶.

Хто не бачив тіл, бачив свіжі могили. У Коропці (Koropiec) місцеві євреї були вбиті та поховані в глибокому яру. Після розстрілу польські та українські діти побігли дивитися на щойно вириті могили³⁷. Восьмирічна полька з Бібрки в 1942 р. без відома батьків вибралася в село Волове (Wołowe), що за кілька кілометрів від її містечка, де щойно загинули місцеві євреї. За її спогадами, земля, що лежала на її сусідах-євреях, усе ще ворушилася³⁸.

Хто не бачив могил, відчував їх запах. Опитувана 1934 р.н. згадує, що коли розстрілювали останніх в'язнів єврейського трудового табору, розташованого неподалік від її рідного села Кам'янки (Kamionki), місцеві жителі ще довго відчували сморід тіл, які розкладалися в братських могилах³⁹. У Богданівці (Bogdanówka) були спалені тіла вбитих євреїв, а над селом витав жакхливий запах спалених людських тіл⁴⁰. Похоронів євреїв не було, а жертв атентатів, що відбулися наприкінці

³³ Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., провела Марта Гавришко в Глібові, 2019 р.

³⁴ Інтерв'ю з Марією Ковальською, 1930 р.н., провела Марта Гавришко в Курянах, 2019 р.

³⁵ Інтерв'ю з Анною Хом'як, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Курянах, 2019 р.

³⁶ Інтерв'ю з Ольгою Герус, 1930 р.н., провела Анна Вилегала у Глібові, 2019 р.; інтерв'ю з Теодосією Дяків, 1933 р.н., провела Марта Гавришко у Глібові, 2019 р.

³⁷ Дмитро Бойків, *Пережите особисто або Мітла* (Львів: Каменяр, 2012).

³⁸ Інтерв'ю з Геленою Мазурською, 1934 р.н., провела Анна Вилегала в Бібріці, 2019 р.

³⁹ USHMM, RG-50.589*0219 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁴⁰ USHMM, RG-50.589*0224 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

війни, ховали таємно. Проте майже 150 поляків, переважно жінок і дітей, убитих у Бариші взимку 1945 р. сотнею УПА «Сірі Вовки», відкрито поховано на цвинтарі. Українці не прийшли на похорони, але поляки, що вижили, були⁴¹. Цілі громади брали участь у громадських похоронах жертв радянських тюремних масових убивств 1941 р. Сотні людей у скорботі, дорослих і дітей, зібралися на кладовищах у Жовкві, Бібрці, Золочеві та інших галицьких містах.

Усі були близькі до насильства, але деякі були занадто близькі. Патрік Дебуа, творець архіву Яхад-ін Унум, розрізняє три категорії свідків Голокосту: непрямі — ті, хто лише бачив, як євреїв вели на смерть; прямі — ті, хто бачив страти; і тих мирних жителів, яких німці змушували допомагати: копати могили, носити тіла, сортувати одяг тощо. Дебуа перераховує понад 20 завдань, які виконували місцеві жителі за наказом німців — від приготування їжі для мучителів до втрамбовування тіл у могили⁴².

Допоміжні цивільні особи ставали найамбівалентнішими спостерігачами, залученими не лише самим фактом того, що вони напругу бачили, чули, відчували, а й своєю — більш-менш добровільною — участю. Ще до вбивства треба було з'ясувати, кого треба вбити. Після розстрілу поляків у Бариші УПА перебралася до сусіднього села, де, на відміну від ситуації в Бариші, польські хати були розкидані повсюдно. Щоб знайти людей, яких хотіли вбити, вони привезли із собою українця, мешканця Бариша, який мав родичів у селі. Дружина його брата (1931 р.н.) так згадує ці події:

Потому поїхали в долину, в село, і мого брата, мого чоловіка брата взели з собов. То теж несправедливо ся то то робило. Несправедливо. І дуже ся несправедливо. Аби він показував... [хати] ... де [живуть] поляки. А він, стрий його був, і він в того стрія жив. І в стрія була стрийна українка, донька українка, і таку мала маленьку дівчинку, Оля називала сі. [Навіть українців тих...?] Так. [А вони що, не розбиралися тоді?] Я не знаю. Вони зігнали всьо до сушарні, і до хати якоїсь, і...⁴³

Убитих у Бариші поляків треба було поховати. Там було майже 150 тіл, тому сільська рада зобов'язала колгоспників, які працювали візниками, їх поховати. Так, тіла перевозив, наприклад, 15-річний

⁴¹ Інтерв'ю з Владиславом Скибою, 1932 р.н., провела Анна Вилегала у Куліні (Польща), 2020 р.

⁴² Patrick Desbois, «The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad-In Unum», in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives – Conference Presentations* (Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, 2013), 91–100.

⁴³ Інтерв'ю із жінкою 1931 р.н., провела Марта Гавришко у Бариші, 2019 р.

брат Марії Кльоцько⁴⁴. У Курянах Ганна Бойко (1926 р.н.) згадує, що її батько поховав неподалік від хати вбиту польську родину. Жертв ховали на власному подвір'ї, бо католицький цвинтар був далеко, а часи були непевні⁴⁵. Для масового поховання єврейських жертв залучали цивільних. Антоній Дереньовський з Нараїва (Narajów) перевозив трупи з гетто на єврейський цвинтар і ховав їх у братських могилах⁴⁶. У Бібрці українська поліція привела євреїв на місце вбивства, але вони підбрали чоловіків із навмання обраних будинків і наказали їм викопати величезні рови лопатами на місцевій цегельні. Батько Йосипа Патецького був відсутній, тож замість нього забрали сина-підлітка. Коли рови були готові, поліцаї прогнали копачів, вбили євреїв і наказали людям засипати рови⁴⁷. У Кам'янках під час ліквідації німці оточили єврейський трудовий табір, щоб не дати в'язням втекти, потім вбили в'язнів і змусили місцевих українців подбати про тіла. Чоловік, який жив неподалік (1928 р.н.), згадує, що його сусіди були змушені класти тіла на великі ґрати, а потім підпалювати їх⁴⁸.

У серці темряви: назустріч психологічній травмі

Наслідки близькості смерті простежуються на індивідуальному та груповому рівнях. Першою реакцією, особливо у дітей, часто був страх, шок і свого роду параліч. Євгенія Садівська з Коропця (1938 р.н.) стояла біля воріт родини, коли місцевих євреїв гнали на вулицю назустріч смерті. Вона заціпеніла і не могла відвести погляд, хоча, як вона зізнається через роки, це було жакливе видовище. Батько силою відтягнув її від огорожі й відвів додому⁴⁹. Анастасії Іванців із Бариша було 22 роки і вона мала трьох дітей, коли в 1945 р. вбивали місцевих поляків. Коли бандерівці напали на село, вона зачинилася вдома і кричала чоловікові, що це кінець світу, бо була засліплена червоним саявом палаючих будинків. Наступного дня вона все ще боялася вийти на вулицю і забарикадувалася вдома⁵⁰.

Багато хто втік і намагався дистанціюватися від того, що відбувається. Йосиф Микитів із Бібрки (1923 р.н.) разом з іншими хлопцями побіг дивитися на понівечені тіла вбитих НКВС в'язнів, але потім

⁴⁴ Інтерв'ю з Марією Кльоцько, 1929 р.н., провела Марта Гавришко у Бариші, 2019 р.

⁴⁵ Інтерв'ю з Ганною Бойко, 1926 р.н., провела Марта Гавришко у Курянах, 2019 р.

⁴⁶ AW OK, II/1267/2K Antoni Dereniowski, Narajów.

⁴⁷ Інтерв'ю з Йосифом Патецьким.

⁴⁸ USHMM, RG-50.589*0226 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁴⁹ Інтерв'ю з Євгенією Садівською, 1938 р.н., провела Анна Вилегала у Коропці, 2019 р.

⁵⁰ Інтерв'ю з Анастасією Іванців.

у жаху втік. Він усе ще міг бачити, як євреїв вели на подвір'я в'язниці, але він не бачив, як їх розриває розлучений натовп. Коли він прийшов додому, мати кричала на нього, щоб він тримався подалі від усього, бо це може погано для нього закінчитися⁵¹. Батьки Наталії Гавришкевич з Бібрки (1932 р.н.) у липні 1941 р. мали їхати на похорони закатованих у радянських тюрмах, на які прийшло все місто, але вона сама наполягла на тому, щоб залишитися вдома: «Та де, я не ходила. Я як zobачила тільки людей, я втікла до дому. То страшно»⁵². Ганна Бойко з Курян (1926 р.н.), яка була родичкою вбитої в околицях польської сім'ї, згадує: «То була моя тьотя, я прийшла, подивилася і втікла додому. То боялася. То я в неї в хаті була не раз, я в хаті не була, боялася до хати йти, я втікла»⁵³.

Для тих, хто був чутливішим або змушений був бути ближче до смерті, ніж вони хотіли, ситуація в якийсь момент стала нестерпною. Хоча деякі діти, які спостерігали за масовими стратами, були незворушними, інші не могли забути побаченого. Любов Шельвах (1938 р.н.) спостерігала зі стіни цвинтаря за вбивством підгаєцьких євреїв. Проте коли вона побачила, як дітей кидали живими в спільну могилу, вона почала кричати, втратила свідомість, і матері довелося відвести її додому. Дівчина прокидалася вночі й мочила ліжко протягом багатьох тижнів після цієї події. Мати хотіла відвести її до лікаря, але під час війни це було неможливо⁵⁴. Під час ліквідації місцевого гетто Зигмунту Кубасу з Бібрки було 13 років. Увечері після акції він записав у щоденнику: «У мене цілий день боліла голова, не знаю, чи через стрілянину, чи через те, що я бачив багато трупів, і це на мене вплинуло. Я не вчився цілий день і навіть не міг писати в щоденнику»⁵⁵.

Глибоко зачепило це не лише дітей. Марія Замрозович (1927 р.н.) з Курян згадує, що коли її батько повернувся додому з Бережан (Brzeżany), де був свідком убивств місцевих євреїв, «не знав, що із собою робити»⁵⁶. Він постійно розповідав рідним про побачене. Батько іншого респондента із села Ралівка, якого змусили допомагати у вбивстві місцевих євреїв, пережив нервовий зрив, довго лежав у ліжку і ні

⁵¹ Інтерв'ю з Йосифом Микитів.

⁵² Інтерв'ю з Наталією Гавришкевич, 1932 р.н., провела Анна Вилегала в Бібріці, 2019 р.

⁵³ Інтерв'ю з Ганною Бойко.

⁵⁴ Інтерв'ю з Любов'ю Шельвах.

⁵⁵ AW OK, II/1347/2K Zbigniew Kubas, *Dzienniczek od dnia 1 października 1942 r. do dnia 10 maja 1944 r.*

⁵⁶ Інтерв'ю з Марією Замрозович, 1927 р.н., провела Марта Гавришко в Курянах, 2019 р.

з ким не розмовляв⁵⁷. Мешканець села Хмелиська, якого українська поліція змусила живцем закопати близько 50 місцевих євреїв під час хвилі антиєврейських погромів, що прокотилася Галичиною в липні 1941 р., описав свій досвід так:

У всіх нас тремтіли руки, а старші чоловіки були бліді, як приви-
ди. Коли ми відбігли за пів кілометра від місця злочину, всі перехрес-
тилися, але ніхто нічого не сказав; ми продовжували бігти, щоб як-
найшвидше повернутися додому. У мого сусіда стався серцевий напад
і наступного дня він помер. Він брав участь у засипанні канав піском,
і його досвід став причиною його раптової смерті⁵⁸.

Хоча із часом спостерігали за смертю все частіше, люди не звикли
до страху власної смерті та смерті своєї сім'ї. Ситуація мешканців Га-
личини була унікальною через постійну зміну ролей — від свідка до
жертви, від жертви до злочинця, а потім назад. У будь-який момент
поляки та українці можуть розраховувати на втрату хиткого статусу
свідків і (знову) стати жертвами. У Делятині (Delatyn),

[...] на початку липня 1943 р. викопали свіжі ями на єврейському
кладовищі. Люди нервують, бо в місті не залишилося євреїв, хіба що
спіймають когось, хто переховується. Ходять чутки, що ями призна-
чені для жебраків, старих і немічних⁵⁹.

Траплялося також, що бути жертвою не виключало бути водно-
час і злочинцем: як показує Марта Курковська-Будзан у статті про
катів із польського підпілля⁶⁰, в окупованій Польщі жертви часом
стояли на позиціях переслідувачів, не втрачаючи початкового статусу
потерпілих. У Галичині кожна наступна окупація змушувала з триво-
гою чекати змін у винищувальній політиці окупанта. Кого візьмуть
цього разу? Кого будуть вбивати? Під час німецької окупації поляки
та українці переконалися, що коли німці покінчать з євреями, вони
візьмуться за слов'ян. Багато опитаних цитують євреїв, яких вели на
смерть, і які казали: «Нами замісять, а вами розчинять» або інші ва-
ріанти цієї думки. Незалежно від того, що насправді говорили євреї
в останні моменти свого життя, ці історії показують масштаб стра-
ху тих часів, який можна сформулювати лише в релігійно-магічних

⁵⁷ USHMM, RG-50.589*0207 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

⁵⁸ AW OK, II/1223/2K.

⁵⁹ Василь Яшан, *Під брунатним чоботом: Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні, 1941–44* (Toronto: New Pathway Publishers, 1989), 235.

⁶⁰ Marta Kurkowska-Budzan, «Perpetrator Trauma» in *Memoirs of Veterans of the Polish Home Army*, in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 233–266.

тропах чи прислів'ях⁶¹. Деякі люди також боялися бути сплутаними з євреями. Жінка-респондент 1938 р.н., темноволоса та смаглява, коли німці зупиняли її на вулиці, змушена була пояснювати, що вона українка⁶².

У деяких випадках страх ставав реальним і зрозумілим, тоді як в інших він був загальним, не конкретним, але все ж інтенсивним. Цей загальний страх згадує українка з Коропця (1935 р.н.), яка під час війни була малою дитиною, у розповіді про вбивства місцевих євреїв: «Ми були налякані, ми всі були так налякані». На запитання, що їй так лякало, адже вони українці, вона завагалася, перш ніж відповісти: «Просто боялися. Не євреї, але страшно було, як так людям робили»⁶³. Ситуація не покращилася, коли німці пішли, а совети повернулися. Жінка-респондент з Коропця (1927 р.н.), зі змішаною сім'єю, згадує:

І кагебіста боялися, і того боялися, що у лісі, і була партизанка польська, руська і українська. Було УПА і були польські николайчики, і були бандеровці. І всілякі були, то... [...] Всі люди боялися. Одно другого боялося. А тим більше сім'ї були мішані, то сі бояли, то ті тих били, ті тих били, ті так...⁶⁴.

У деяких випадках страхи стають реальнішими. Розповідає Анна Хом'як з Курян (1930 р.н.):

Я пам'ятаю, як поляків били, як палили. Як сі ми бояли. Як ми сі навіть з мамов бояли. Тікали на чужу хату спати через третю, аби нас не... Бо тому що мама полька була, шоби нас не побили. [...] Думали: «Вже нас певно тої ночі поб'ють. Вже нас тої ночі підпалют»⁶⁵.

Чи був досвід жителів Галичини під час війни просто низкою неприємних переживань, спочатку шокуючих, а потім звичних, чи це була індивідуальна психологічна травма? Хоча існує багато визначень травми на індивідуальному рівні, більшість дослідників погоджуються, що травма є раптовою та несподіваною; вона виходить за межі індивідуальних психічних сил і руйнує існуючу систему цінностей, орієнтирів і почуття безпеки. Це також приголомшливий досвід для людини⁶⁶. За воєнними джерелами та навіть тогочасними інтерв'ю

⁶¹ Аналіз народних переказів і повір'їв воєнного часу див.: Ольга Белова, «Легенды о войне: архетипы в современных фольклорных нарративах», *Проблемы истории России* 10 (2013): 227–235.

⁶² Інтерв'ю із жінкою 1938 р.н., проведене в Глібові у 2019 р.

⁶³ Інтерв'ю з Євою Куликовською, 1935 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁶⁴ Інтерв'ю з Оленою Попів, 1927 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁶⁵ Інтерв'ю з Анною Хом'як.

⁶⁶ Neil J. Smelser, «Psychological Trauma and Cultural Trauma», in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen

важко діагностувати психічний стан жителів Галичини. Усе, що ми маємо, — це досить суб'єктивні описи його зовнішніх симптомів, які спостерігаються в інших людей, або суб'єктивна оцінка власного досвіду, часто пронесеного через багато років.

У СРСР з очевидних причин післявоєнних досліджень про вплив жорстокості війни на мирне населення не проводилося. Однак у Польщі в період 1945–1947 рр. серед польської молоді було проведено понад 6 тис. опитувань для дослідження психічного стану у зв'язку з війною⁶⁷. Не можна просто екстраполювати результати цих досліджень на Галичину; однак на них слід звернути увагу з низки причин. По-перше, дослідження охопило значну кількість молодих людей, переміщених зі східного прикордоння, тобто також зі Східної Галичини. По-друге, якщо післявоєнний психічний стан польської молоді загалом (більшість із яких пережила лише німецьку окупацію) відрізнявся від психічного стану поляків, переміщених із прикордоння, то досліджувана група, ймовірно, була в гіршому стані через безліч окупаційних режимів та досвід польсько-українського конфлікту.

75% респондентів вважали, що вони та їхні сім'ї страждають від низки психічних розладів — переважно члени їхніх сімей, але також близько 20% самих молодих людей. Найпоширенішими проблемами були депресивні стани, психосоматичні розлади (безсоння, проблеми з концентрацією уваги, нервові тики), тривожні та невротичні стани⁶⁸. Незважаючи на те, що більшість описаних проблем пов'язані з прямим досвідом смерті чи каліцтва членів родини, напрочуд велика кількість випадків стосувалася ситуацій, коли респонденти були лише свідками насильства, яке не торкалося їхніх найближчих родичів. Інші дослідження показують, що поляки продовжували бачити сновидіння про війну після її закінчення — не лише люди, які побували в концтаборах, втратили близьких, брали участь у бойових діях, а й ті, хто був «лише» свідком. З 1005 снів, зібраних відразу після війни, 28,5% були пов'язані з насильством у війні⁶⁹. Інші дослідження, проведені в Польщі відразу після війни, показують, що алкоголізм став

(Berkeley: University of California Press, 2004), 44; Robert Prince, «Historical Trauma: Psychohistorical Reflections on the Holocaust», in *Children Surviving Persecution: An International Study of Trauma and Healing*, eds. Judith S. Kestenberg and Charlotte Kahn (Westport, CT: Praeger, 1998), 43–55.

⁶⁷ Див.: Helena Radomska-Strzemecka, «Wpływ wojny na stosunek młodzieży do rodziny», *Przegląd Socjologiczny* 12 (1958).

⁶⁸ Biblioteka Jagiellońska (дани — BJ), przyb. 72/89, Helena Radomska-Strzelecka, *Charakterystyka młodzieży okupacyjnej*, 53–54, 63, 65.

⁶⁹ Stefan Baley, «Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej», *Psychologia wychowawcza* 1–2 (1948): 13.

поширеним явищем і серед дітей та молоді: 27,9% дітей віком від 7 до 15 років регулярно вживали алкоголь⁷⁰. Іншими словами, ті, хто не мав сновидінь (або мав занадто багато), вдавалися до випивки, щоб забутися. За словами Марціна Заремби, автора одного з найпроникливіших діагнозів польського суспільства перших повоєнних років, люди пили горілку переважно через її терапевтичну цінність: «Це був випробуваний засіб розради в хвилини відчаю та поразки. [Це] зцілювало страх»⁷¹.

Інтерв'ю, які проводяться сьогодні, дають зрозуміти, наскільки стійка травма від спостерігання масового насильства та відчуття постійної загрози. Говорячи про польські та українські жертви українських націоналістів опитувані досі стишують голос. Вони просять вимкнути запис, коли розкривають імена; вони зупиняються на півслові та роблять значущі жести. Вони плачуть, їхні голоси тремтять, вони не можуть продовжити розповідь, коли розповідають про вбивства євреїв, особливо якщо бачили смерть зблизька. У деяких випадках вони припиняють інтерв'ю, стверджуючи, що не можуть говорити про події, які цікаві досліднику. Траплялося, що після першої зустрічі родина опитуваного дзвонить, щоб скасувати наступну заплановану зустріч, оскільки опитуваний не спав цілу ніч і у нього/неї серце боліло від згадки про трупи. Усе вищесказане свідчить про те, що війна заподіяла моральної шкоди багатьом мешканцям Східної Галичини і завдає досі.

Втрата та розпад: до колективної (спільнотної) травми

Свідки масового насильства також переживають менш явні травми. Один із способів концептуалізації травми, хоча й не з психологічної точки зору, полягає в тому, щоб трактувати її як травму втрати. З кожною зниклою чи вбитою людиною жителі Галичини щось втрачають. Цей процес можна сприймати як на індивідуальному рівні, так і з точки зору всієї громади. Основний рівень травми втрати — це втрата людей, важливих для особистості чи спільноти. Найболісніше це відчувалося в багатьох змішаних сільських громадах, що існували до 1945 р., де шлюби між поляками та українцями були поширеними, а поділ на польські та українські сім'ї був суто формальним навіть до початку 1930-х рр.⁷²

⁷⁰ Marcin Zaremba, *Wielka trwoga: Ludowa reakcja na kryzys* (Kraków: Wydawnictwo Znak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012), 116.

⁷¹ Zaremba, *Wielka trwoga*, 118.

⁷² Про національні взаємини в Галичині див.: Olga Linkiewicz, *Lokalność i nacjonalizm: Społeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym* (Kraków: Universitas, 2018).

Мешканців у польських селах Галичини, на відміну від сусідньої Волині, рідко винищували цілком, але, мабуть, не було сіл, де б зовсім не вбивали поляків. Тим, хто не помре, доведеться піти — і, отже, вони все одно зникнуть із спільноти. У Глібові, де під час війни з кількох сотень загинуло кілька десятків місцевих поляків, Ольга Герус (1930 р.н.) з ваганням свідчить: «Так було зле, як то тих поляків побили. Було багато в родині замішаного. Виїхали. Родини не стало»⁷³. Інша респондентка з Рогатина (1933 р.н.) прямо згадує свій досвід: «В нас ціла родина виїхала. Мамина сестра виїхала з чоловіком і Стах, Владзьо, Манюська і той, і четверо дітей. Цьоця виїхала з чотирма дітьми в Польщу»⁷⁴.

Найважча втрата — це втрата рідних, але мешканці сумують і за сусідами та друзями. Стефанія Шкварияк з Коропця (1930 р.н.) згадує свою найкращу подругу та сусідку дитинства, польку Гелку. Після того, як Гелка з усією родиною поїхала після війни, Стефанія довго не заводила нових друзів і багато років листувалася з Гелкою⁷⁵. Найкращою подругою українки (1927 р.н.) із села Ушня (Usznia) була її сусідка-єврейка; вони разом ходили до школи, разом пасли корів і разом росли. Як майже всі євреї в Ушні, Тоня була вбита влітку 1942 р. — ймовірно, за участю її сусідів-українців⁷⁶. Відтоді її українська подруга оплакувала її. Теодора Канак з Осівців (1927 р.н.) згадує, що її батько відмовився переховувати сусіда-єврея, але потім плакав і шукав труп у пограбованих єврейських хатах. Ми можемо лише здогадуватися, що хоча він не знайшов у собі достатньо сил ризикувати власною сім'єю та допомогти ближньому, він шкодував про це та відчував, що підвів єврея, порушивши давні правила добросусідської лояльності⁷⁷. Одним із найприголомшливих свідчень щодо оплакування вбитих сусідів є розмова двох українок із Курян, які згадують про вбивство своїх сусідів-поляків:

А: Літо, а яже. Літо то було. Так пам'ятаю, ще, як нинька, той Цезько ще був [у] мене, в нас були. То ми колеги були, співали ми собі, файні дівчинки. Ще в день в нас були.

Б: Яка то була розпач!

⁷³ Інтерв'ю з Ольгою Герус.

⁷⁴ Інтерв'ю із жінкою, 1933 р.н., провела Вікторія Кудела-Свьонтек в Рогатині, 2017 р.

⁷⁵ Інтерв'ю зі Стефанією Шкварияк, 1930 р.н., провела Анна Вилегала в Коропці, 2019 р.

⁷⁶ USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA), testimony № 11568 (Noyach Auerbach).

⁷⁷ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

А: Хустку накинули, співали, сиділи так на дворі. І вночі їх побили, а рано там та, що мого чоловіка тато, там жили, там коло них так близько, викопали яму, всіх в яму скидали і позагрібали, і всьо⁷⁸.

Їхні спогади показують непевність життя і смерті під час війни: увечері твій сусід сидить у дворі і співає пісні, вранці йдеш і бачиш його мертве тіло – і «все». Втрата також має місце на рівні групи, коли спільноти втрачають членів, які виконували певні соціальні чи економічні ролі. У багатьох громадах до війни в певних професіях домінували представники окремих етнічних груп. Коли вбивали поляків чи євреїв, відразу не вистачало лікарів, учителів, торговців і шевців; відсутність лікарів (і ветеринарів) була чи не найтяжчим наслідком. У якийсь момент німці зняли заборону на лікування арійських пацієнтів євреями, оскільки після депортації більшості польської інтелігенції до Сибіру в 1939–1941 рр. не залишилося нікого, хто міг би лікувати. Барух Мілх, єврейський лікар, який всю війну переховувався в околицях селища Товсте (Tłuste), згадував, що як тільки він вийшов з укриття після визволення, його засипали проханнями про медичну допомогу⁷⁹. Віра Голінач (1934 р.н.), яка після війни жила в селі біля Товстого, згадує, що її мати ледь не втратила поранену ногу, бо рідні не змогли знайти лікаря, який би вилікував рану⁸⁰. Після війни вчителів не вистачало, і це не дивно, оскільки радянська влада репресувала переважно польську та українську інтелігенцію, а ті польські вчителі, які вижили, покинули Галичину якнайшвидше після повернення радянської влади. Опитуваний із Рогатина свідчить, що після війни «справжніх» учителів не було, бо їх убивали «то ті, то інші»⁸¹.

Проте етнічні та політичні чистки торкнулися не лише інтелігенції. У Галичині під час війни і відразу після неї не вистачало торговців, крамарів і ремісників. У довоєнному Стратині була пекарня, якою керував єврей. Коли його вбили німці, пекарня так і залишилася закритою, і більше її не відкрили. У Щирці (Szczerczec) більшість єврейських крамниць простояли порожніми кілька років⁸². Невдовзі після війни галицькі міста й села були містами-привидами. Багато

⁷⁸ Інтерв'ю з Ганною Бойко; інтерв'ю з Марією Ковальською.

⁷⁹ Baruch Milch, *Testament* (Warszawa: Ośrodek KARTA, 2001).

⁸⁰ Інтерв'ю з Вірою Голінач, 1934 р.н., провела Наталія Отрищенко в Товстому, 2018 р.

⁸¹ Інтерв'ю із чоловіком, 1922 р.н., провела Анна Чеботарьова в Рогатині, 2017 р. Про нестачу освітніх працівників див.: Тамара Галайчак, ред., *Культурне життя в Україні: Західні землі – документи і матеріали*, том І: 1939–53 (Київ: Наукова Думка, 1995), 52–53.

⁸² Інтерв'ю із жінкою, 1923 р.н., провела Марта Гавришко у Стратині, 2017 р.; USHMM, RG-50.589*0173 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

з них безповоротно втратили статус міст і зазнали вторинної аграрізації. Так було в багатьох містах, згаданих у цьому розділі: населення Коропця, з якого зникли поляки та євреї, чи Бариша, де багато поляків було вбито, а решта виїхали, зменшилося на понад половину. Фельштин, довоєнне містечко (після війни село Сकेлівка на Львівщині), у 1946 р. український автор щоденника з гіркотою описав як «колись місто, а сьогодні порожнє»⁸³.

Жителі Галичини втратили набагато більше, ніж знакових людей і рідні міста в тому стані, в якому вони їх знали до війни. У ході війни вони втрачали відчуття безпеки — чекали наступного окупанта — ополчення чи групу людей, які мали на меті знищити етнічну чи релігійну групу, до якої вони належали. Вони перестали довіряти один одному, бо будь-коли могло виявитися, що сусід хоче позбавити їх життя або інший сусід співпрацює з окупантом і може вказати останньому, кого заарештовувати і вбивати. Вони втратили те, що Пьотр Штомпка називає моральними зв'язками — особливий тип соціального зв'язку, який складається з вірності, довіри та солідарності⁸⁴. Глібівчанка Ольга Герус (1930 р.н.) згадує двоюрідного брата свого батька — поляка, який регулярно підслуховував їхні розмови, щоб дізнатися, кого з поляків цього разу збираються вбити місцеві бандерівці⁸⁵.

Той факт, що переважна більшість актів масового насильства в Галичині відбувалася поза державним апаратом насильства, мав надзвичайно деструктивний вплив на цілісність місцевих громад, явище, яке Наталія Алексюн описує як «інтимне насильство»⁸⁶. Німці планували і контролювали проведення Голокосту, але вони залучили українську поліцію для виконання допоміжних завдань, які могли включати розстріли. А погроми, що прокотилися Галичиною влітку 1941 р., були справою рук сусідів євреїв: українців і поляків. Подібним був випадок чисток поляків і каральних акцій проти українців; їх здійснювали місцеві або зовнішні партизанські загони, але в окремих випадках місцеві жителі, сусіди жертв.

⁸³ Лев-Петро Савчинський, *Спогади* (Львів: Край, 2007), 103.

⁸⁴ Piotr Sztompka, «Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność», in *Imponderabilia wielkiej zmiany: Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, ed. Piotr Sztompka (Warszawa: WN PWN, 1999), 265–282.

⁸⁵ Інтерв'ю з Ольгою Герус.

⁸⁶ Natalia Aleksun, «Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia», *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 23(1–2) (2016): 17–33.

Унаслідок цього з Галичини зник і суспільний лад, який розумівся як система норм і цінностей, що регулюють соціальне співіснування. Більш-менш важливі норми стали нестабільними. З'явилася згода і зростала байдужість до насильства. Дедалі більше дітей і підлітків ставали злочинцями. Вони не тільки були свідками страт, а й докладалися до загибелі своїх сусідів. Йозеф Анчарський, католицький священник, який провів війну на парафії в Добропіллі, описує у своєму щоденнику, як у жовтні 1942 р. сільські підлітки катували, а потім убили на очах у всієї громади стару єврейку, яка приїхала в село⁸⁷. Українські хлопці-підлітки брали участь у вбивстві польських мешканців села Коростятин (Korościatyn), яке було здійснене в лютому 1944 р.: поляки, які вижили, стверджували, що в той час як чоловіки вбивали мешканців одного дому за іншим, хлопці грабували жертв і підпалювали їхні будинки⁸⁸.

Спостереження за жакливими публічними вбивствами полегшувало вчинення подальших вбивств і спостереження за ними⁸⁹. Багато дослідників стверджують, що злочини, скоєні УПА проти поляків у Галичині та на Волині, сталися тому, що злочинці пройшли попередню підготовку як службовці української поліції, яку використовували німці під час Голокосту⁹⁰. Джерела чітко подають образ суспільства в стані аномії, морально та соціально нестабільного, в економічному хаосі, тоді як дитячі ігри того часу показують, яким перевернутим з ніг на голову був світ постнасильницької Галичини. Галицькі діти — польські, українські, а інколи навіть єврейські — не гралися ні в поліцейських, ні в «школу». Грали в «облави», «розстріл євреїв» і «втечі від німців і росіян». Убитих «євреїв», яких грали горобці чи миші, ховали у братських могилах за сараями⁹¹.

⁸⁷ AW OK, II/1224/2K, ks. Józef Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień, grozy, zbrodni i ludobójstwa narodu, 1939–1946*, 215.

⁸⁸ Jan Zaleski, *Kronika życia* (Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010), 48–49; Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 383.

⁸⁹ Це може бути описане як нормалізація насилля, див.: Jared McBride, «Peasants into Perpetrators: The OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944», *Slavic Review* 75(3) (2016): 630–654.

⁹⁰ Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: the life and afterlife of a Ukrainian nationalist: fascism, genocide, and cult* (Stuttgart: Verlag, 2014); Ян Т. Гросс справедливо зауважив, що кожен акт грабунку під час війни полегшував наступний: виявляється, що це твердження може стосуватися будь-якого насильства, див.: Jan T. Gross, «Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe», *East European Politics and Societies* 3(2) (1989): 198–214.

⁹¹ AW OK, II/1347/2K.

Усе вищесказане: втрата близьких і сусідів, втрата почуття безпеки, крах стабільної соціальної структури, аномія і моральний хаос, — виходить далеко за межі визначення психологічної травми і має визначатися скоріше як вид колективної або спільнотної травми, що впливає не на окрему людину, а на всю спільноту. За словами Кая Еріксона, колективна травма — це «удар по основних тканинах соціального життя, який руйнує зв'язки, що з'єднують людей, і порушує почуття спільності»⁹². Масове насильство в Галичині, безумовно, зруйнувало соціальний світ. Його відновлення зайняло багато років і, у деяких аспектах, він так і не був повністю відбудований. Визначення цього специфічного аспекту травми як спільнотного, очевидно, відсилає до концепції спільнотного геноциду Омера Бартова, але виходить за рамки його визначення. Спільнотна травма означає як травматичне переживання всієї спільноти, так і руйнування спільноти як такої. Спільнота розпадається на окремих вплутаних сторонніх.

Життя з мертвими: тривалі посттравматичні наслідки

Третій елемент постнасильницької травми полягає в необхідності жити в місцях масової смерті і донедавна мовчати про це. Замовчування почалося ще під час війни: не говорили люди, які спостерігали, як вбивають євреїв, не говорили сусіди, які поспішно ховали польських жертв, нарешті, не говорили батьки партизанів УПА, дивлячись на публічно виставлені советами тіла своїх дітей (це був один із прийомів влади для виявлення і репресій сімей партизанів). Мовчання було безпечнішим, ніж демонстрація емоцій, хоча це й завдавало психічної шкоди. Теодора Канак з Осівців (1927 р.н.) згадує свої переживання того дня, коли євреїв вивезли з її рідного міста:

І вже, як їх виганяли, вони дуже плакали. [...] І вже дуже і я плакала, а той солдат каже до мене: «Не плач, бо зара ти підеш з ними.» То я вже всьо стримувала, бо м ся бояла. Я дівчина була. Та й таке було⁹³.

На питання про те, як люди відреагували на те, що німці забрали євреїв із села, респондентка з Курян (1927 р.н.) відповідає: «Що вони мали сказати? Вони відвели погляди. Нам було страшно навіть дивитися на них»⁹⁴.

⁹² Jeffrey C. Alexander, «Towards a Theory of Cultural Trauma», in *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen (Berkeley: University of California Press, 2004), 5.

⁹³ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

⁹⁴ Інтерв'ю з Марією Замрозевич.

Після війни єдиними (колишніми) мешканцями Галичини, які могли відкрито та публічно говорити про свій досвід, були вцілілі євреї, яким вдалося емігрувати на Захід. І поляки, переселені до комуністичної Польщі, і українці, які залишилися в радянській Україні, були позбавлені такої можливості. Зі зрозумілих причин в обох країнах неможливо було публічно обговорювати тему радянських жертв, які були депортовані, а потім померли в Сибіру, були заарештовані та розстріляні НКВС або були партизанами УПА, які були вбиті чи загинули в боях із радянськими військами. З іншого боку, польські жертви етнічних чисток і українські жертви каральних акцій не могли бути офіційно вшановані, оскільки польсько-український конфлікт часів війни викреслено з офіційної польської та радянської історіографії. Випадок пам'яті про Голокост був не таким очевидним. Голокост як такий не заперечувався ні в Польщі, ні в СРСР; однак офіційна політика СРСР полягала в тому, щоб трактувати вбитих євреїв як цивільних жертв війни, що сприяло применшенню злочинів, скоєних проти цієї групи⁹⁵.

Як наслідок, у повоєнні роки надзвичайно важку біографічну пам'ять про насильство, яка часто супроводжувалася індивідуальною психологічною травмою, не вдалося перевести в публічні меморіальні практики, які могли б мати терапевтичну роль. І люди, які виїхали з Галичини, і ті, хто залишився, змушені були самостійно долати свій травматичний досвід. А втім, місцеві громади не були повністю мовчазними: люди не виступали публічно, але вони могли говорити в групі людей, яким довіряли. Про те, що масове насильство згадували не лише через «своїх» жертв, свідчить як зміст проведених нами інтерв'ю, так і обставини польових досліджень. У більшості місць, де ми їх проводили, ми чули детальні описи місцевих страт не лише від свідків, а й від людей, які не були присутні на місці злочину, а саме старших і молодших опитаних, які народилися після війни. Бібрчанка Наталія Гавришкевич (1932 р.н.) детально описує вбивство бібрських євреїв у 1942 р. в сусідньому селі Волове, але на запитання, чи бачила це на власні очі, обурено відповідає, що ні, бо ж була дитиною. Коли я запитую, чи бачила це її мати, вона знову відповідає ні. Швидше

⁹⁵ Про офіційну пам'ять про Голокост у СРСР, зокрема в Західній Україні, див.: Zvi Gitelman, «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991», in *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, eds. Lucjan Donroszycki and Jeffrey S. Gurock (Armonk: M. E. Sharpe, 1993), 3–28; Tarik Cyril Amar, «A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an anti-Site of Memory», in *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, eds. Michael David-Fox, Peter Holquist and Alexander M. Martin (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014), 158–184.

про це почула мати, яка все докладно розповіла десятирічній дочці⁹⁶. Інтерв'ю, записані командою Яхад-ін Унум, надають багато відповідних даних.

Дуже часто співрозмовники дивуються нашому питанню щодо джерела точної інформації про події, свідками яких вони не були, і відповідають, що всі все бачили, про це говорили потай, як ми могли не знати? Дуже симптоматичним був випадок респондентки з Глібова, де місцеві партизани УПА вбили загалом кілька десятків місцевих поляків. Своїми знаннями на цю тему вона ділилася дуже неохоче, але її онука, яка супроводжувала нас до центру села, детально розповіла про злочини: хто загинув, хто кого і як убив, як трупи транспортували до цвинтаря і як з воза капала кров⁹⁷. Видно було, що вона не раз чула це від бабусі. Після війни відомості про масові злочини проти членів місцевої громади: українців, поляків і євреїв, — були «відкритою таємницею», з різних причин прихованою від інших, і відсутніми в офіційному дискурсі⁹⁸.

Публічне мовчання також відіграло захисну роль у понівечених галицьких громадах. Як зазначає Хана Кубатова у своєму дослідженні про Словаччину⁹⁹, після війни «очікувалося, що колишні жертви та злочинці знову знайдуть своє місце як сусіди». У Галичині ця потреба була ще гострішою. З одного боку, люди, співвідповідальні за злочини, були захищені від покарання, а з іншого — вони могли реінтегруватися в місцеву громаду відповідно до принципу, що всі знають, але оскільки жертв тут більше немає, ніхто не говорить про це. У більшості досліджуваних громад найстарші респонденти добре знали, хто з місцевих підлітків був в українській поліції та брав участь у розстрілах євреїв, а хто згодом приєднався до партизанів і вбивав поляків, і нерідко це були ті самі люди. У деяких випадках їх судили й засуджували на післявоєнних процесах над колабораціоністами або заарештовували в рамках боротьби з українським підпіллям, але здебільшого їм вдавалося уникнути судового переслідування й вони продовжували жити в рідних містах.

⁹⁶ Інтерв'ю з Наталією Гавришкевич.

⁹⁷ Інтерв'ю з Ольгою Герус; неформальна розмова з онукою.

⁹⁸ Marta Kurkowska-Budzan, «Imaging Jedwabne: The Symbolic and the Real», *Polish Sociological Review* 137(1) (2002): 113–117.

⁹⁹ Hana Kubátová, «Guilt, Responsibility and Trauma: Restoring the Moral Self-Image in Postwar Slovakia», in *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, eds. Ville Kivimäki and Peter Leese (Palgrave Macmillan Cham, 2021), 207–231.

Для громади вищезазначений механізм дав змогу відновитися після війни, але для людей зі змішаних сімей, які залишилися в Галичині, він поглибив воєнну травму. Окрім пам'яті про відчуття небезпеки, потреби втікати та втрати близьких, їм доводилося мати справу з тим фактом, що після війни люди, які хотіли вбити їх або навіть вбили членів їхніх родин, могли прогулюватися вулицями свого міста. Анна Хом'як з Курян (1930 р.н.), яка наприкінці війни переховувалася з матір'ю-полькою та сестрами (батько був українцем, тому брат також вважався українцем, на відміну від жіночої статі) від сусідів, які приєдналися до УПА і полювали на місцевих поляків, дала симптоматичне інтерв'ю. Коли її запитали, як після війни вона могла дивитися в очі тим сусідам, вона сказала, що після війни все затихло і було нормально. Але коли я запитую імена, вона каже, що забула їх (тоді як інші імена вона пам'ятає без проблем)¹⁰⁰. І поляки, і українці з Галичини були вплетані не лише тим, що там відбувалося під час війни, а й пам'яттю про насильницьке минуле протягом багатьох років після неї. Тому мовчання, яке вони переживали стільки років, було дуже складним явищем, обґрунтованим різними причинами. Лише частково воно пояснювалося прямою психологічною травмою; іншою причиною були політично та соціально (спільотно) мотивовані репресії ззовні.

На відміну від поляків, які були переміщені з Галичини та забрали із собою почуття несправедливості, українці (і вихідці зі змішаних сімей, як-от Анна Хом'як), які залишилися в Галичині, мали після війни зіткнутися з багатьма непрямыми та тимчасово відкладеними травмами. Вони повинні були навчитися мовчати; їм довелося навчитися жити разом зі своїми переслідувачами, щоб дозволити своїй місцевій громаді вижити; вони вимушені були жити в місцях злочинів, де відбулися перші вбивства польських поміщиків і останні розстріли партизанів УПА. У багатьох випадках їм доводилося жити в будинках, які належали вбитим, або навіть буквально жити на чиемусь праху.

Факт заволодіння після війни будинком чи квартирою, які належали єврею чи поляку, вже не викликає емоцій. Це не вважається ганебним і більшість опитаних відкрито називають свої чи сусідські будинки «єврейськими» чи «польськими». Це пов'язано з двома фактами. По-перше, у післявоєнній Галичині місцева влада відповідала за розподіл незруйнованих будинків, які належали вбитим чи перемішеним особам, через адміністративні розпорядження. У дуже небагатьох випадках новий власник будь-яким чином сприяв смерті або

¹⁰⁰ Інтерв'ю з Анною Хом'як.

вигнанню попереднього. По-друге, рівень воєнних руйнувань житлових будинків змусив людей забути про свої сумніви, щоб отримати дах над головою.

Проблематичнішим виявилось впорядкування простору навколо братських могил. У Галичині, як і в усьому СРСР, масових ексгумацій убитих не проводили, але більшість могил залишалися неозначеними (часто й донині). Під час масової кампанії в 1960-х рр. багато єврейських цвинтарів у Галичині, де відбувалися страти під час війни, було знищено, щоб звільнити місце для громадських будівель¹⁰¹. У Щирці на місці братської могили звели робітничий готель. На єврейському кладовищі в Бариші, де також були вбиті євреї, мацеви зрівняли із землею і поставили колгоспні будівлі. Жінка 1940-х рр. народження розгублено свідчить: «Там вже всьо. Там знаку немає. Там всьо плити позбирали. Плити з написами, будували колгосп, ферму будували, то там фундамент так ми виділи в стайнях плити з написами жидівськими»¹⁰².

Окрім громадських будівель, на братських могилах зводять також житлові будинки. У мальовничому яру неподалік від центру Коропця, де розстрілювали євреїв, у 1990-х рр. місцевий хірург збудував свою віллу. Старші жителі недовіркою хитають головами, ніби кажучи «як він міг?» при обговоренні питання. Хата в Курянах, на порозі якої похована вбита в 1945 р. польська сім'я, кілька разів міняла власників і нині в ній проживає сім'я, яка приїхала не із села. Нам не вдалося з ними поговорити, тому не відомо, чи знають вони про те, що тіла наспіх похованих убитих членів родини все ще там. У Жовкві приватний власник збудував будинок на ділянці кіркуту, яка не була перетворена на ринок. Подейкують, що будинок проклятий, що там хтось повісився і що під час копання фундаменту знайшли єврейські кістки. В інших випадках братські могили з'являлися під вікном. Жінка-респондент із села Підгайчики (Podhajczyki) не вибирала жити поруч із братською могилою своїх сусідів-євреїв: німці просто викопали її за 100 метрів від її будинку, і їй довелося жити із цим увесь час¹⁰³.

Багато років після війни жителі Галичини не могли забути про масову смерть, бо жили буквально на кістках жертв — своїх і чужих, а кривдників зустрічали на вулицях — своїх і інших.

¹⁰¹ Це було частиною ширшої кампанії, що розгорталася в СРСР і радянському блоці. У Польщі, наприклад, німецькі цвинтарі були ліквідовані згідно з указом міністра громадських справ 1964 р., див.: Meng, *Shattered Spaces*, 141.

¹⁰² Неформальна розмова із жінкою, близько 1945 р.н., проведена Мартою Гавришко в Бариші, 2019 р.

¹⁰³ USHMM, RG-50.589*0213 (інтерв'ю Яхад-ін Унум).

Висновки

Повертаючись до головного питання цього розділу: якого роду травми зазнали у Східній Галичині свідки масового насильства, поляки та українці? По-перше, деякі з них — чутливіші та/або ті, хто мав особливо тісний контакт зі смертю та насильством — переживають індивідуальну психологічну травму з усіма її психологічними та психосоматичними симптомами. Виявляється, що психічні переживання свідків мали градацію, і, хоча вони не завжди розвивалися в повноцінний травматичний досвід за шкалою від байдужості до травми, вони були ближче до останньої. Звичайно, слід підкреслити, що психологічна травматизація однієї частини групи не означає, що інша частина групи не відчуває протилежних емоцій або навіть вини за скоєне.

Другий аспект травми після насильства — це колективна травма. Мета цього розділу полягала в тому, щоб концептуалізувати це насамперед як травму втрати, яка впливає на всю спільноту, яка втрачає своїх членів (які відіграють важливі соціально та економічно важливі ролі), відчуття безпеки, наявну соціальну структуру, цілісність і моральну злагодженість. Ця травма менш пряма, і різні члени спільноти відчувають її в різному ступені. Теоретична концепція травми соціальних змін Пьотра Штомпки допомагає її зрозуміти¹⁰⁴. Штомпка найповніше аналізує це на прикладі польської політичної та економічної трансформації після 1989 р., але його ідеї можна застосувати до будь-якої значної соціальної зміни, як-от вбивство кількох десятків відсотків галицької громади протягом кількох років. Штомпка однозначно стверджує, що великі трансформації та соціальні кризи майже завжди супроводжуються атрофією соціальних зв'язків та інших елементів соціального світу, включаючи структуру та систему цінностей, які визначають форму спільноти та суспільства. Виявляється, що в довгостроковій перспективі цей аспект постнасильницької травми, хоч і менш очевидний, був більш значущим для Галичини як соціального організму, ніж низка індивідуальних психологічних травм, пережитих її мешканцями, оскільки травма втрати торкнулася кожного, не лише чутливіших. Усе це робить колективну травму в Галичині також *спільнотною*.

Галицьке масове насильство та смерть на колективному рівні, можливо, було б легше подолати, якби вони отримали вимір культурної травми, як це розуміє Джеффри С. Александер. Однак цього

¹⁰⁴ Див.: Piotr Sztompka, «Cultural Trauma: The Other Face of Social Change», *European Journal of Social Theory* 3(4) (2000): 449–466.

не сталося з низки причин. Щоб колективна травма стала культурною травмою, про неї слід пам'ятати, бажано також у вимірі передачі між поколіннями. Пам'ять про це має набути культурно значущого статусу, тобто такого, що створює потужний наратив про колективні страждання, втрати та трагедію, який буде впізнаваний усіма членами спільноти. Нарешті, така пам'ять повинна бути пов'язана із сильним негативним впливом, таким як біль, сором або провина. За словами Ніла Дж. Смесера, «культурні травми здебільшого виникають історично, а не народжуються»¹⁰⁵.

У Галичині колективна травма втрати не переросла в культурну травму з двох причин. По-перше, тоталітарна держава не створює умов для агента пам'яті. У демократичній державі саме держава чи структурована соціальна або етнічна група вважає важливим побудувати наратив про цю конкретну травму. По-друге, після розпаду СРСР, коли з'явилися такі можливості, було багато інших кандидатів на культурну травму; розпад СРСР конкурує з радянськими репресіями чи Чорнобильською катастрофою, і травма воєнного насильства не має шансів у цьому змаганні.

Третім елементом постнасильницької травми є післявоєнне мовчання, з одного боку, і необхідність продовжувати жити в місцях, забруднених насильством, — з іншого (жити з мертвими). У повоєнній Галичині майже не було сіл, міст чи інших місць без братських та індивідуальних могил; вони були скрізь, як і пам'ять про вбитих і тих, хто вбивав — своїх і чужих.

Ці три елементи травми, індивідуальна психологічна травма, колективна та громадська травма втрати й довготривала травма мовчання та необхідності «жити з мертвими» поєднуються, щоб утворити багатовимірну травму постійного масового насильства. Різною мірою пережили це представники різних груп галичан, тих, хто виїхав після 1945 р., і тих, хто залишився, але це торкнулося кожного. Говорячи словами однієї із жінок-опитуваних: «Вже ніколи так не було з тих пір, як вони всіх вбили»¹⁰⁶.

Bibliography

Aleksion, Natalia. «Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia». *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 23(1–2) (2016): 17–33.

¹⁰⁵ Smelser, «Psychological Trauma and Cultural Trauma», 36–37.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Йосифою Федорович, 1927 р.н., провела Анна Вилегала у Вишнівчику, 2018 р.

Alexander, Jeffrey C. «Towards a Theory of Cultural Trauma». In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen. Berkeley: University of California Press, 2004.

Amar, Tarik Cyril. «A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an anti-Site of Memory». In *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*, edited by Michael David-Fox, Peter Holquist and Alexander M. Martin, 158–184. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

Baley, Stefan. «Psychiczne wpływy drugiej wojny światowej». *Psychologia wychowawcza* 1–2 (1948): 13.

Bartov, Omer. «Communal genocide: Personal accounts of the destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944». In *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, edited by Omer Bartov and Eric D. Weitz, 399–420. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

Belova, Olga. «Legendy o voinie: arkhetypy v sovremennykh folklornykh narrativakh». *Problemy istorii Rosii* 10 (2013): 227–235.

Boikiv, Dmytro. *Perezhyte osobysto abo Mitla*. Lviv: Kameniar, 2012.

Ciesielski, Stanisław, Wojciech Materski, and Andrzej Paczkowski. *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Warszawa: Ośrodek Karta, 2002.

Desbois, Patrick. *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Desbois, Patrick. «The Witnesses of Ukraine or Evidence from the Ground: The Research of Yahad-In Unum». In *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives – Conference Presentations*, 91–100. Washington: Center for Advanced Holocaust Studies, 2013.

Fulbrook, Mary. «Bystanders: Catchall concept, alluring alibi or crucial clue». In *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History*, edited by Christin Morina and Krijn Thijs, 15–35. New York: Berghahn Books, 2018.

Gitelman, Zvi. «Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991». In *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*, edited by Lucjan Donroszycki and Jeffrey S. Gurock, 3–28. Armonk: M. E. Sharpe, 1993.

Gross, Jan T. «Social Consequences of War: Preliminaries to the Study of Imposition of Communist Regimes in East Central Europe». *East European Politics and Societies* 3(2) (1989): 198–214.

Halaichak, Tamara, ed. *Kul'turne zhyttia v Ukraini: Zakhidni zemli – Dokumenty i materialy*. Vol. I: 1939–53. Kyiv: Naukova Dumka, 1995.

Janicka, Elżbieta. «Pamięć przyswojona: Koncepcja polskiego doświadczenia zagłady Żydów jako traumy zbiorowej w świetle rewizji kategorii świadka». *Studia Litteraria Historica* 3/4 (2014–2015): 148–224.

Kiebusinski, Ksenya, and Alexander Motyl. *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

Kruglov, Alexander. «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944». In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, edited by Ray Brandon and Wendy Lower, 272–290. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Kubátová, Hana. «Guilt, Responsibility and Trauma: Restoring the Moral Self-Image in Postwar Slovakia». In *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, edited by Ville Kivimäki and Peter Leese, 207–231. Palgrave Macmillan Cham, 2021.

Kurkowska-Budzan, Marta. «Imaging Jedwabne: The Symbolic and the Real». *Polish Sociological Review* 137(1) (2002): 113–117.

Kurkowska-Budzan, Marta. «“Perpetrator Trauma” in Memoirs of Veterans of the Polish Home Army». In *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, edited by Ville Kivimäki and Peter Leese, 233–266. Palgrave Macmillan Cham, 2021.

Linkiewicz, Olga. *Lokalność i nacjonalizm: Społeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*. Kraków: Universitas, 2018.

Markowski, Damian Karol. *W cieniu Wołynia. «Antypolska akcja» OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023.

McBride, Jared. «Peasants into Perpetrators: The OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944». *Slavic Review* 75(3) (2016): 630–654.

Meng, Michael. *Shattered Spaces: Encountering Jewish Ruins in Postwar Germany and Poland*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

Milch, Baruch. *Testament*. Warszawa: Ośrodek KARTA, 2001.

Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006.

Prince, Robert. «Historical Trauma: Psychohistorical Reflections on the Holocaust». In *Children Surviving Persecution: An International Study of Trauma and Healing*, edited by Judith S. Kestenberg and Charlotte Kahn, 43–55. Westport, CT: Praeger, 1998.

Radomska-Strzemecka, Helena. «Wpływ wojny na stosunek młodzieży do rodziny». *Przegląd Socjologiczny* 12 (1958).

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. *Stepan Bandera: the life and afterlife of a Ukrainian nationalist: fascism, genocide, and cult*. Stuttgart: Verlag, 2014.

Rothberg, Michael. *Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2019.

Savchyns'kyi, Lev-Petro. *Spohady*. Lviv: Krai, 2007.

Sendyka, Roma. «Od świadków do postronnych: Kategoria bystanders i analiza “podmiotów uwikłanych”». In *Świadek: jak się staje, czym jest?*, edited by Agnieszka Dauksza and Karolina Koprowska, 61–82. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019.

Smelser, Neil J. «Psychological Trauma and Cultural Trauma». In *Cultural Trauma and Collective Identity*, Jeffrey C. Alexander, Piotr Sztompka, Ron Eyerman, Neil Smelser and Bernhard Giesen. Berkeley: University of California Press, 2004.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Oldenbourg: De Gruyter, 2015.

Sword, Keith. *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–48*. London: St. Martin's Press, 1994.

Sztompka, Piotr. «Cultural Trauma: The Other Face of Social Change». *European Journal of Social Theory* 3(4) (2000): 449–466.

Sztompka, Piotr. «Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność». In *Imponderabilia wielkiej zmiany: Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, edited by Piotr Sztompka, 265–282. Warszawa: WN PWN, 1999.

Vrons'ka, Tamara. *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953)*. Kyiv: Tempora, 2013.

Yahadinunum. Accessed June 6, 2020. <https://www.yahadinunum.org/>.

Yashan, Vasyl'. *Pid brunatnym chobotom: Nimetska okupatsiia Stanyslavivshchyny v Druhii svitivii viini, 1941–1944*. Toronto: New Pathway Publishers, 1989.

Zaleski, Jan. *Kronika życia*. Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010.

Zaremba, Marcin. *Wielka trwoga: Ludowa reakcja na kryzys*. Kraków: Wydawnictwo Znak, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012.

Archives

Archiwum Wschodnie Ośrodka KARTA (AW OK). II/98, II/1223/2K, II/1224/2K, II/1267/2K, II/1272/2K, II/1323/2K, II/1347/2K.

Biblioteka Jagiellońska (BJ). Przyb. 72/89.

Informal conversation with a woman, b. around 1945 (Barysh, 2019).

Interview: Boiko Hanna; Deretska Yustyna; Diakiv Teodosiia; Fedorovych Yosifa; Havryshkevych Nataliia; Herus Ol'ha; Holinach Vira; Ivantsiv Anastasiia; Kanak Teodora; Khomiak Anna; Kliotsko Mariia; Koval'ska Mariia; Kul'chytska Nataliia; Kulykovs'ka Eva; Mazurs'ka Helena; Mykytiv Yosif; Patetskyi Yosif; Popiv Olena; Sadivs'ka Evheniia; Shel'vakh Lubov; Shkvaryliak Stefaniia; Skiba Władysław; Somkowicz Teresa; Zalutska Evheniia; Zamrozevych Mariia; Zaremba Nataliia.

Interview with a man, b. 1922 (Rohatyn, 2017); interview with a man, b. 1933 (Rohatyn, 2017); interview with a woman, b. 1921 (Stratyn, 2018); interview with a woman, b. 1923 (Stratyn, 2017); interview with a woman, b. 1931 (Barysh, 2019); interview with a woman, b. 1933 (Rohatyn, 2017); interview with a woman, b. 1938 (Hlibiv, 2019).

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). RG-50.589*0173, RG-50.589*0193, RG-50.589*0206, RG-50.589*0207, RG-50.589*0213, RG-50.589*0219, RG-50.589*0224, RG-50.589*0226, RG-50.589*0244.

USC Shoah Foundation Institute Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony № 11568.